

Задорожний Б. Ю.,
Секретар Комітету захисту професійних прав адвокатів
та гарантій адвокатської діяльності
Ради адвокатів Київської області

ВИДИ ГАРАНТІЙ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Анотація. Статтю присвячено проблемі класифікації гарантій конституційних обов'язків держави, розкриттю сутності і складових таких гарантій. Доведена доцільність поділу гарантій конституційних обов'язків держави на загальносоціальні і правові. Установлено, що загальносоціальні гарантії є первинними гарантіями порівняно з правовими, оскільки правові гарантії формуються з урахуванням реальності забезпечення загальносоціальних гарантій конституційних обов'язків держави. Визначено поняття загальносоціальних гарантій конституційних обов'язків держави, досліджено сутність і систему таких гарантій.

Ключові слова: гарантії конституційних обов'язків держави, загальносоціальні гарантії, правові гарантії, види гарантій.

Постановка проблеми. Наука конституційного права фактично оминула своєю увагою питання гарантій конституційних обов'язків держави. Вітчизняні і зарубіжні вчені здебільшого висвітлюють питання класифікації гарантій конституційних прав та обов'язків людини і громадянина, посадових осіб (народних депутатів, «спікера» парламенту, голови уряду, суддів та ін.) або місцевого самоврядування, проте не проблему класифікації гарантій конституційних обов'язків держави.

Мета статті полягає у формуванні предметного поняттяно-категоріального апарату, визначенні складових гарантій конституційних обов'язків держави, виробленні в разі необхідності пропозицій до конституційного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вчені обґрунтовують необхідність класифікації гарантій тих чи інших обов'язків (або прав), проте нерідко пропонують різні види таких гарантій. Професор В.О. Чиркін класифікує гарантії конституційних обов'язків на: соціально-економічні, політичні та юридичні [1, с. 84]. З ним погоджуються О.О. Кутафін і К.І. Козлова [2, с. 191]. Проте В.М. Литвин виокремлює нормативні та організаційні гарантії конституційних обов'язків [3, с. 50]. Натомість інші вчені називають такі види гарантій, як матеріальні, політичні, ідеологічні, організаційні та правові [4, с. 174].

Доктрина права містить також обґрунтування, що в системі гарантій «потрібно чітко розрізняти загальні умови і спеціальні засоби та заходи», де загальні умови – це «суто об'єктивні (економічні, політичні та ін.) умови суспільного життя», що створюють «макросередовище» забезпечення таких гарантій, а спеціальні засоби – «юридичні та організаційні засоби», що «призначені виключно» для їх забезпечення [5, с. 500, 502]. Отже, юриспруденція перебуває в стані пошуку оптимального варіанту класифікації гарантій конституційних обов'язків, зокрема й гарантій обов'язків держави.

Гарантії обов'язків держави можуть бути аналізовані, на нашу думку, щонайменше під двома кутами зору: перший – «що державі необхідно для повноцінної реалізації нею своїх конституційних обов'язків», другий – «як, якими способами, засобами і методами можна змусити державу належно виконувати свої конституційні обов'язки». Отже, систему гарантій конституційних обов'язків держави можна класифікувати на: первинні (загальносоціальні гарантії), вторинні – національно-правові та міжнародно-правові гарантії.

Соціолог права, професор Роско Паунд вважав, що держава є соціальним феноменом, тому все, що пов'язано з державою, в тому числі її обов'язки та гарантії їх реалізації, відповідальність держави, компетенція та інші змістовно близькі питання, мають досліджуватися у взаємодії із соціальним буттям [6, с. 28]. Таку ж позицію підтримує Уільям Джеймс, який у своїй праці «Загальне право» («Common Law») (1881) закликав учених розглядати державно-правові явища та інститути у взаємозв'язку із соціальними процесами [6, с. 27]. Вітчизняні вчені також не заперечують привабливості соціологічного підходу в контексті дослідження правових явищ крізь призму багатоаспектної соціальної дійсності [6, с. 9]. Соціологічний підхід зумовлює дослідження взаємодії правових і неправових явищ, зокрема взаємодію обов'язків держави з такими соціальними інститутами, як політика, економіка, культура, релігія, мораль, ідеологія тощо.

Важливість загальносоціальних гарантій полягає в тому, що вони визначають основоположні, висхідні умови, необхідні для перетворення належного в реальну дійсність [7, с. 306]. Такі гарантії забезпечують безперешкодну потенційну реалізацію державою своїх конституційних обов'язків.

Особливість загальносоціальних гарантій конституційних обов'язків держави полягає в їх цивілізаційній історичності, оскільки якісне змістовне наповнення таких гарантій визначається, як доводить О.В. Скрипнюк, рівнем розвитку основних сфер суспільного та державного життя [8, с. 233]. Цивілізаційне суспільство є тим матеріальним і водночас культурним середовищем, в межах якого і в цілому задля якого формується не тільки система конституційних обов'язків держави, а й система гарантій таких обов'язків.

Правові гарантії нерозривно пов'язані із загальносоціальними гарантіями, поза межами останніх перші перетворюються на фікцію, пусту декларацію. Так, держава згідно з ч. 4 ст. 22 Конституції Греції зобов'язана піклуватися про соціальні гарантії тих, хто працює. Проте гостра економічна криза в державі фактично призвела до стану технічного передфолту Греції, внаслідок чого економічно ослаблена держава майже десять останніх років не може повноцінно виконати свої конституційні обов'язки в аспекті соціального захисту своїх

громадян. Отже, загальносоціальні гарантії конституційних обов'язків держави – це обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного та державного життя система матеріально-економічних, політичних та ідеологічних умов, способів, засобів і ресурсів, необхідних для безперешкодної і невідвратною реалізації державою своїх конституційних обов'язків. Загальносоціальні гарантії конституційних обов'язків держави є комплексним явищем, елементами якого є: матеріально-економічні гарантії; політичні гарантії; ідеологічні гарантії.

Матеріально-економічні гарантії конституційних обов'язків держави – це обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя система засобів, способів, умов, механізмів і ресурсів, необхідних для безперешкодної і невідвратною реалізації державою своїх конституційних обов'язків, унаслідок чого належне перетворюється в реальну дійсність. Слово «ресурс» визначається як «запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби; як засіб, можливість, якими можна скористатися за необхідності» [9, с. 515].

Складниками матеріально-економічних гарантії конституційних обов'язків держави є матеріальний і соціальний ресурси: а) матеріальний ресурс – це територія держави, що становить не тільки просторову основу функціонування держави, а й становить економічний фундамент такого функціонування (природні об'єкти, повітряний простір, надра та ін.); б) соціальний ресурс – це політико-організоване населення держави, тобто людський ресурс, без якого априорі неможливе функціонування будь-якої держави і втрачається сенс усіх гарантії обов'язків держави. Соціальний ресурс має двоякий вияв: з одного боку, реалізація обов'язків держави здійснюється заради інтересів людської спільноти, а з іншого – представники цієї ж спільноти, які наділені відповідними владними повноваженнями, забезпечують реалізацію обов'язків держави, оскільки остання є лише формально-абстрактною політичною організацією.

Отже, державі необхідний певний матеріально-соціальний ресурс для реалізації нею своїх конституційних обов'язків, оскільки й сама держава має певні матеріальні зобов'язання перед суспільством. Основний Закон ФРН від 23 травня 1949 р. зобов'язує державу відшкодувати потерпілим «військовий збиток» (ч. 9 ст. 74), Конституція Кіпру від 16 серпня 1960 р. поклала на державу обов'язок «допомагати бідним» (ст. 9). Конституція Македонії від 17 листопада 1991 р. встановила: «Республіка гарантує право на допомогу немічним і непрацездатним громадянам» (ст. 35). Отже, реальна можливість реалізації державою своїх конституційних обов'язків нерідко безпосередньо та органічно пов'язана з тими матеріальними ресурсами, якими вона оперує як власник чи розпорядник, інакше виконання державою обов'язків такого формату є неможливим. Римські юристи справедливо визнали формулу: «Неможливе не може ставитися за обов'язок» («*Impossibilium nulla est obligatio*»).

Матеріально-економічні гарантії, на думку вчених, становлять сукупність економічних факторів життя суспільства, якими є: рівень досконалості економічних відносин, раціональна система господарювання, матеріальні та фінансові ресурси, що поєднані із системою певних речових засобів [10, с. 555].

Цілісність та узгодженість системи матеріально-економічних гарантії конституційних обов'язків держави мають, на нашу думку, передбачати комплексну можливість держави: встановлювати економічні засади суспільного життя; утверджувати форми власності в державі і визначати суб'єктний

склад таких форм власності; затверджувати програми економічного розвитку; організувати і контролювати виробничі багатокладні відносини; визначати умови і правила ведення різних форм господарювання в державі; встановлювати засади використання природних ресурсів, організації та експлуатації енергосистем; встановлювати видатки держави на загальносоціальні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків; визначати систему оподаткування і зборів у державі, засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного ринків, статус національної валюти та ін.

Такий перелік складників системи гарантії конституційних обов'язків держави є не вичерпним, що зумовлено перманентним оновленням виробничо-господарських відносин у державі, поступальною трансформацією економічної системи держави, зокрема й грошово-кредитної і фінансової підсистем, глобалізацією і міжнародною структурізацією економічного середовища.

Отже, матеріально-економічні гарантії конституційних обов'язків держави є об'єктивними, основоположними і безальтернативними, оскільки державі необхідний різноаспектний ресурс як для забезпечення своєї життєдіяльності, так і для повноцінної реалізації нею значного обсягу своїх конституційних обов'язків, зокрема тих, предметом яких є соціальне, матеріальне та інше суб'єктне забезпечення. Наведене кореспондує формулі римського права: «Не можна дати іншому те, чого сам не маєш» («*Jus nevarat dot kaut ko citu, kas jums nepieder*»).

Наступним складником загальносоціальних гарантії конституційних обов'язків держави є політичні гарантії. Держава є політико-територіальною суверенною організацією політичної влади суспільства, тому визначальну форму її цілеспрямованої діяльності держави становить політика.

Політика – це цілі й завдання, що їх держава виокремлює з-поміж інших як необхідні та пріоритетні в аспекті внутрішньодержавних і міжнародних відносин в ті чи інші державотворчі періоди, а також методи, способи і засоби досягнення цих цілей і завдань. Отже, політика визначає режим діяльності держави в цілому. По суті, будь-яка реальна діяльність держави (держав) є виявом тієї чи іншої політики (соціальної, економічної, ідеологічної, освітньої і т. д.).

Проте нез'ясованим залишається питання: чим зумовлений вибір тієї чи іншої політики окремою державою чи когортую національних держав? Такий вибір зумовлено певними об'єктивними і суб'єктивними (людський фактор) чинниками. В аспекті дослідження політичних гарантії конституційних обов'язків визначальне місце відіграють об'єктивні чинники, які, порівняно із суб'єктивними, здійснюють більш тривалий, визначальний, поступальний і всеохоплюючий вплив на політичну діяльність держави, невід'ємною складовою частиною якої є реалізація конституційних обов'язків держави.

На нашу думку, об'єктивними чинниками, які забезпечують політичні передумови гарантії конституційних обов'язків держави, є верховенство, монопольність і самостійність державної влади.

Верховенство державної влади означає визначальне і безальтернативне поширення її загальнообов'язкових велінь на всі правовідносини, що складаються в межах території, визначеної державним кордоном, зокрема й шляхом застосування унормованого примусу для забезпечення повноцінної реалізації своєї публічної влади. Монопольність державної влади означає, що держава є виключним, безальтернативним і всеохоплюючим суб'єктом реалізації державного управління в усіх

сферах правовідносин (політика, культурно-духовна, соціально-економіка, екологія, міграція) в межах державної території, визначеної державним кордоном. Самостійність державної влади означає її «непідпорядкованість іншій владі, <...> крім влади власного народу», рівновіддалену «відособленість влади від усіх інших влад у суспільстві», «невимушеність і добровільність нормування змісту своєї компетенції і влади» [11, с. 107]. Самостійність державної влади означає рівноправну авторитетність політичних рішень, пропозицій, ініціатив держави в міждержавних відносинах, неможливість втручання в її внутрішні справи інших держав чи міжнародних організацій. Такі передумови становлять не що інше, як суверенітет держави, наявність якого є беззаперечною основою забезпечення політичних гарантій конституційних обов'язків держави. Державний суверенітет об'єктивує реальну можливість держави реалізовувати свої загальнообов'язкові веління в законодавчо і територіально визначених межах, зокрема й ті, що звернені до неї самої як до суб'єкта конституційного права.

Отже, політичні гарантії конституційних обов'язків держави – це обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя система засобів, способів, умов і механізмів, необхідних для безперешкодної і невідвратної реалізації державою своїх конституційних обов'язків, внаслідок чого належне (заплановане, унормоване, необхідне, передбачуване, очікуване) перетворюється в реальну дійсність.

Визначальне місце в системі політичних гарантій конституційних обов'язків держави відіграє державний режим, від «якості» якого залежить не тільки «набір» політичних гарантій конституційних обов'язків держави, а й зміст її обов'язків. Так, КНДР бездоганно (навіть порівняно з Україною) виконує свій конституційний обов'язок щодо захисту власної територіальної цілісності, натомість в умовах тотальної антидемократії поза увагою цієї держави залишається такий конституційний обов'язок, як захист своїх громадян, їх соціальне забезпечення, невтручання в особисте життя тощо.

Отже, систему політичних гарантій конституційних обов'язків держави становлять: суверенітет держави, форма державного режиму, народний суверенітет, громадянське суспільство, система стримувань і противаг, функціональний і структурний поділ державної влади, опозиція, політична відповідальність, політична багатоманітність та інші гарантії, перелік яких доповнюється, оскільки еволюціонують і конституційні обов'язки держави.

Третім складником загальносоціальних гарантій конституційних обов'язків держави є ідеологічні гарантії. Суспільні науки по-різному визначають зміст поняття «ідеологія», наприклад: політики – як систему поглядів і цінностей, а також цілей і способів їх досягнення; філософи – як усвідомлене відношення суб'єктів соціуму до об'єктивної дійсності крізь призму власних інтересів; юристи – як систему правових ідей, поглядів, понять, теорій, норм і принципів, що узагальнюються з певних наукових знань та уявлень про право [3, с. 147]. Феномен ідеології вбачається в тому, що вона «впливає на формування і розвиток моральної, політичної, правової свідомості, загальної правової культури і світоглядних цінностей як конкретного індивіда, так і суспільства загалом» [11, с. 120]. Отже, вплив ідеології на соціум та його інститути є неминучим.

Політика держави завжди «обрамляється» в необхідне ідеологічне павутиння, яке може спровокувати політичну підміну

понять і приховати істинні наміри держави. Ідеологія є певним політико-словесним інструментом, уміле використання якого може забезпечити як консолідацію, так і дезорганізацію суспільства. Отже, політичні гарантії конституційних обов'язків держави зумовлюють формування системи ідеологічних гарантій таких обов'язків.

Систему ідеологічних гарантій конституційних обов'язків держави становлять: а) ідеологічне багатоманіття є установчою і системоутворюючою гарантією конституційних обов'язків держави. Ідеологічна багатоманітність є реальним правом суб'єктів безперешкодно формулювати, вивчати, пропагувати та втілювати в практику суспільних відносин ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя суспільства і держави, зокрема й конституційних обов'язків держави. Вимога ідеологічного багатоманіття закріплена в конституціях таких європейських країн, як Словенія, Франція, Італія, ФРН, Румунія, Україна та ін. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. визнала, що «справедливість і політичний плюралізм є найвищими цінностями», що гарантуються (ч. 3 ст. 1); «положення цієї Конституції, що стосуються <...> плюралізму та офіційної мови не можуть бути предметом перегляду» (ст. 148). Вимогу ідеологічної багатоманітності містить і Конституція України (ст. 15).

Концепція розвитку держави на засадах ідеологічного багатоманіття загалом вимагає від держави не лише віротерпимості, толерантності, поваги до людини (громадських організацій), а й поступального і невідвратно утвердження ідей гуманізму, демократії, верховенства права, законності, соціальної захищеності її громадян тощо;

б) заборона цензури (від лат. *sensura* – сувора критика, безапеляційне судження; від лат. *sensus* – оцінка майна, опис, перепис) – система державного контролю за змістом і поширенням інформації, що становить виключний інтерес для держави. Конституції всіх європейських держав містять заборону цензури (ч. 2 ст. 20 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р., ст. 39 Конституції Словенії від 23 грудня 1990 р., ст. 30 Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. та ін.).

Заборона цензури зумовлює формування громадянського суспільства, утвердження національної ідеї, свободу творчої, наукової, політико-правової, релігійної та іншої діяльності, що гарантує свободу ідеології, яка не заборонена законом. Проте така свобода, як зазначено в Основному Законі ФРН від 23 травня 1949 р., «не звільняє від вірності Конституції» (ч. 3 ст. 5).

Отже, заборона цензури зумовлює свободу вибору дій залежно від власних позицій та інтересів, які не шкодять суспільству і державі, сприяє формуванню суспільних інститутів, здатних змусити державу здійснювати публічну діяльність, необхідність і належність якої визначені конституцією і законами держави.

в) вільне поширення інформації, за винятком тієї, що суперечить національній безпеці, нормам моралі чи етики, є важливою складовою частиною системи ідеологічних гарантій конституційних обов'язків будь-якої демократичної, правової держави (ч. 1 ст. 20 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р., ст. 35 Конституції Португалії від 2 квітня 1976 р., ст. 23 Конституції Монако від 17 грудня 1962 р., ст. 14 Конституції Польщі від 2 квітня 1997 р. тощо). Вільне поширення інформації як гарантія конституційних обов'язків держави передбачає свободу і незалежність ЗМІ, що є змістовним виразом ідеологічних гарантій.

Отже, ідеологічні гарантії конституційних обов'язків держави – це обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя система засобів, способів, умов і механізмів, необхідних для безперешкодної і невідвотної реалізації державою своїх конституційних обов'язків, внаслідок чого належне перетворюється в реальну дійсність. Складниками таких гарантій є: ідеологічне багатоманіття (ідеологічний плюралізм), заборона цензури, свобода слова, вільне поширення інформації, незалежність ЗМІ тощо.

Висновки. Узагальнюючи наведене, доходимо таких висновків:

1) загальносоціальні гарантії конституційних обов'язків держави – обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного та державного життя система матеріально-економічних, політичних та ідеологічних умов, способів, засобів і ресурсів, необхідних для безперешкодної і невідвотної реалізації державою своїх конституційних обов'язків.

2) загальносоціальні гарантії є первинними гарантіями конституційних обов'язків держави, вони визначають висхідну соціальну реальність їх реалізації, натомість правові є вторинними гарантіями таких обов'язків, оскільки формуються з урахуванням реальності забезпечення загальносоціальних гарантій;

3) гарантії конституційних обов'язків держави поділяються на ті, що необхідні самій державі для повноцінної реалізації нею своїх конституційних обов'язків (певні матеріальні ресурси), й ті, що об'єктивують певні способи, засоби і методи зовнішнього імперативного впливу на державу з метою реалізації нею своєї належної діяльності, визначеної конституційними нормами;

4) матеріально-економічні гарантії конституційних обов'язків держави – це обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя система засобів, способів, умов і ресурсів, необхідних для безперешкодної і невідвотної реалізації державою своїх конституційних обов'язків, внаслідок чого належне перетворюється в реальну дійсність. Складниками системи таких гарантій обов'язків держави є: економічні засади суспільного життя; форми власності в державі; виробничі багатокладні відносини, різні форми господарювання; матеріальні ресурси, зокрема природні ресурси, континентальний шельф, енергосистеми та фінансові ресурси, що поєднані із системою певних речових засобів; національна валюта; соціальні ресурси тощо;

5) політичні гарантії конституційних обов'язків держави – обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя система засобів, способів, умов і механізмів, необхідних для безперешкодної і невідвотної реалізації державою своїх конституційних обов'язків, внаслідок чого належне перетворюється в реальну дійсність. Складниками системи таких гарантій обов'язків держави є: суверенітет держави, форма державного режиму, народний суверенітет, громадянське суспільство, система стримувань і противаг, функціональний і структурний поділ державної влади, опозиція, політична відповідальність, політична багатоманітність та ін.;

6) ідеологічні гарантії конституційних обов'язків держави – обумовлена рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя система засобів, способів, умов і механізмів, необхідних для безперешкодної і невідвотної реалізації державою своїх конституційних обов'язків, завдяки чому на-

лежне перетворюється в реальну дійсність. Складниками системи таких гарантій обов'язків держави є: ідеологічне багатоманіття (ідеологічний плюралізм), заборона цензури, свобода слова, вільне поширення інформації, незалежність ЗМІ тощо.

Література:

1. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юристъ, 1999. 568 с.
2. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации. М.: Юристъ, 2003. 585 с.
3. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / за ред. В.М. Литвина. К.: Парламент. вид-во, 2004. 344 с.
4. Молдован В. Конституційне право: навч. посіб. К.: Юмана, 1996. 272 с.
5. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права: підруч. Львів.: Каравела: Новий Світ-2000, 2007. 584 с.
6. Соціологія права: підруч.; ред. Н.П. Осипова. К.: «Ін Юре», 2003. 276 с.
7. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности: монография. М.: Норма, 2008. 448 с.
8. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України. Х.: Право, 2009. 468 с.
9. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. К.: «Наук. думка», 1976. Т. 7. 723 с.
10. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 1. 672 с.
11. Шапгала Н.К., Задорожня Г.В. Конституційне право України: навч. посіб. Запоріжжя: Дике поле, 2012. 480 с.

Задорожный Б. Ю. Виды гарантий конституционных обязанностей Украинского и европейских государств

Аннотация. Статья посвящена проблеме классификации гарантий конституционных обязанностей государства, раскрытию сущности и составляющих таких гарантий. Доказана целесообразность разделения гарантий конституционных обязанностей государства на общесоциальные и правовые. Установлено, что общесоциальные гарантии являются первичными гарантиями по отношению к правовым, поскольку они формируются с учетом реальности обеспечения общесоциальных гарантий конституционных обязанностей государства. Сформировано понятие общесоциальных гарантий конституционных обязанностей государства, исследована сущность и система таких гарантий.

Ключевые слова: гарантии конституционных обязанностей государства, общесоциальные гарантии, правовые гарантии, виды гарантий.

Zadorozhnyi B. Types of guarantees of constitutional duties of the Ukrainian and European states

Summary. The article is devoted to the problem of classification of guarantees of the constitutional duties of the state, disclosure of the essence and components of such guarantees. The expediency of dividing the guarantees of the constitutional duties of the state into general social and legal ones is proved. It is established that general social guarantees are primary guarantees in relation to legal ones, since they are formed taking into account the reality of providing general social guarantees for the constitutional duties of the state. The concept of general social guarantees for the constitutional duties of the state was formed, the nature and system of such guarantees was explored.

Key words: guarantees of constitutional duties of the state, general social guarantees, legal guarantees, types of guarantees.